

היסטוריה של הספרות

איתמר אבן-זהר

הספרות העברית הישראלית: מודל היסטורי

תוכן המאמר: 0. הקדמה. 1. מבוא: המיבנה של הספרות העברית בתקופות שקדמו לתקופה הישראלית החדשה. 1.1. רב-טריטוריאליזם. 1.2. קיום בתוך רב-מערכת מדומה. 2. ממתי קיימת ספרות עברית ישראלית? 3. האינטונטאר של הספרות העברית הישראלית וניתוחו ההיסטורי. 3.1. הספרות הקאנונית המקורית למבוגרים. 3.2. הספרות הלא-קאנונית למבוגרים. 3.3. הספרות לילדים (קאנונית ולא-קאנונית). 3.4. הספרות המתורגמת (קאנונית ולא-קאנונית). 3.5. היחסים בין המערכות הספרותיות השונות. 4. האספקטים ההיסטוריים בחתך עקרוני. 4.1. התפתחות הוואנרים. 4.2. תחומי מגע והזרמים הספרותיים. 4.3. אספקטים סוציו-ספרותיים בקיום ההיסטורי. 4.4. הנחות סיכום על ההתפתחות בדיאכרוניה. 5. רשימה ביבליוגרפית מצומצמת.

0. הקדמה

ב. ההיסטוריה של הספרות מטפלת גם בסינכרוניה וגם בדיאכרוניה. בחתך הסינכרוני מבררת ההיסטוריה של הספרות יחסים בין "מרכז" ל"שוליים" ברב-מערכת הספרותית, וכן יחסים בין המערכת הזאת למערכות חוץ-ספרותיות: חברה, כלכלה, תרבות. בחתך הדיאכרוני מוצגות אותן השאלות בתוספות ממד ההשתנות של היחסים האלה, כגון עלייתן וירידתן של גורמות ספרותיות. ג. נוסף לבירור מיבנה הרב-מערכת הספרותית בסינכרוניה ובדיאכרוניה מבררת ההיסטוריה של הספרות גם את היחסים בין ספרות שונות, כלומר עוסקת במה שמכונה "מגע בין ספרות" (או במובן הלא מוצלח "ספרות השוואתית"), ובין השאר במצבים המיוחדים של רב-מערכות ספרותיות המשולבות זו בזו על ידי חדירה חדי-צדדית או הדדית (דוגמאות להלן, סעיף 1.1). מכיוון שהמאמר מבוסס אפוא הן על תיאוריה של ההיסטוריה של הספרות והן על ניסיון להנביע ממנו מודל אופראטיבי, ממילא נמצא שהוא מציג לפחות מודל חלקי להיסטוריוגרפיה ספרותית מעשית. מודל זה נראה לי כנושא עיקרי של המאמר לא פחות מהתוות הספציפיות המוצגות בו על הספרות העברית, וכל טיפול בנושא חייב להסתמך לא רק על ביקורת התוות האלה, אלא גם על ביקורת המודל. כאמור, סידרת הפרויקטים, שאני מקווה שיתממשו במשך הזמן, תוכל לתקן גם את המודל וגם את התוות הספציפיות; אבל נחוץ להכיר שיר את הקרקע להתחלה של מחקר מדעי.²

מאמר זה הוא סיכום תמציתי של מסקנות שהושגו בעבודת הכנה לסידרת פרויקטים מחקריים, שתכליתם להגיע לידע אדקוואטי על ההיסטוריה של הספרות העברית הישראלית.¹ ב"היסטוריה של ספרות" הכוונה לניסיון להגשים הלכה למעשה את הדרישות של הפואטיקה ההיסטורית, כפי שהתחילה להתגבש במדע הספרות בעבודות של הפורמאליסטים הרוסיים ושל הסטרוקטוראליסטים של פראג, בתוספת ההישגים הלא מבוטלים בתחומים רלבאנטיים אחדים (סוציולוגיה של הספרות, אנתרופולוגיה של התרבות). אין המאמר יכול לתת סקירה של עבודות אלה וגם לא להרצות את הנחות היסוד של הפואטיקה ההיסטורית התיאורטית או לבסח מודל אופראטיבי מפורש לפואטיקה היסטורית תיאורית (היסטוריוגרפיה ספרותית). בכל זאת אִמְנָה בקצרה את מה שנראה לי כעיקר:

א. ההנחה שהספרות היא רב-מערכת, ומערכותיה הבולטות ביותר הן ספרות "קאנונית" ו"לא-קאנונית". ברב-מערכת זו משתתפת גם הספרות המקורית וגם הספרות המתורגמת. רק ראיית יחסי הגומלין בין כל המערכות הספרותיות האלה מאפשרת הבנה משביעה רצון של התופעות ההיסטוריות.

¹ טיוטה ראשונה של חלק מהמאמר נכתבה בקיץ 1972 ביוזמתו של ידידי אהרן אמיר, ופורסמה אחרי כן (בקיצי-רים רבים ובתוספות אינפורמאטיביות לקורא הור) בצר-פתית (ראה [13]). הטיוטה נקראה על ידי חברי פרופ' בגימין הרושובסקי וד"ר יוסף האפרתי, שהעירו לי הערות חשובות ותיקנו ליקויים רבים, ועל כך ישאו תודה. כן הובאה הטיוטה לדיון בפגישה של סמינאריון הסגל של התוג לתורת הספרות הכללית באוניברסיטת תל-אביב, וחובה געימה היא לי להודות לכל המשתתפים שהספו את תשומת ליבי לצדדים שונים של הנושא.

² על עניינים של היסטוריוסופיה של הספרות (פואטיקה היסטורית תיאורטית ותיאורית; מודלים אופראטיביים של היסטוריוגרפיה) הרלבאנטיים למאמר זה ראה בין השאר: הגדרות תחומים אצל הרושובסקי [4]; סקירה קצרה בעב-רית אצל מרגולין [6] וביבליוגרפיה שם; הערות על

שונוות. המצב האחרון איפיון את ההיסטוריה, התרבות והספרות של הקבוצה המוגדרת כעם היהודי במשך דורות רבים. הספרות שנוצרה על ידי הקבוצה במקומותיה השונים הוכרה על ידי כולה, אבל בסלקציה מסוימת: ספרות יפה (לפחות מתקופת ספרד ואילך) הוכרה רק אם נכתבה עברית (בו'אגרים מסוימים, למשל ליטורגיים, הותרה גם הארמית); ספרות מסוגים אחרים (מחשבה, מוסר) שנכתבה בשפות אחרות — חלקה הוכר וחלקה לא הוכר, ואין כאן המקום לברר מדוע. אבל כל הספרות היפה שנוצרה ו/או גופצה בין היהודים בטריטוריות השונות בשפות היהודיות שאינן עברית לא הוכרה ורק מיעוטה נשתמר: ספרות בלהגים ערביים, בספרדית או בטאטית לא הוכרה ב"אוצר המשותף";⁴ גם גורלה של הספרות בידיש עשוי היה להיות דומה אילולא סיבות היסטוריות שהעניקו לידיש מעמד מיוחד, ואיפשרו לספרות בלשון זו להיעשות ספרות נפרדת ועצמאית לגמרי.

למרות המרחקים הגיאוגרפיים נפוץ חלק גדול מה-ספרות העברית על פני שטחים גדולים ורחוקים ממ-קומות מוצאה. עד כמה בדיוק ראוי עוד לחקור; אבל מה שחשוב לציין הוא, שהטריטוריות השונות החליפו זו את זו בדיאכרוניה, כפי שכבר הבהירו שמעון הלקין [3] ואחרים. כי בעוד שהיחסים הדיאכרוניים של מרכזו ושוליים בספרויות הדיאכרוניות מתקיימים רק בזמן ("תקופה" מומרת ב"תקופה" אחרת), הרי בספרות העברית התקיימו יחסים אלה גם במקום וגם בזמן: ספרד החליפה את ארץ-ישראל, איטליה-הולנד החליפו את ספרד, גרמניה-אוסטריה החליפו את איטליה-הולנד, ורוסיה-פולין החליפו את גרמניה-אוסטריה. כל מעבר

1. מבווא: המיכנה של הספרות העברית בתקופות שקדמו לתקופה הישראלית החדשה

עד התקופה הישראלית "החדשה" (ראה להלן, 2.) אפשר לציין שני סימני היכר מרכזיים לספרות העברית: (1) רב-טריטוריאליזם; (2) קיום כרב-מערכת מדומה, הן לשונית והן ספרותית. עניין (2) הוא פועל-יוצא ישיר מעניין (1). נדון בקצרה בשני העניינים.

1.1. רב-טריטוריאליזם

ספרות, כתרבות לשונית, מתקיימת בהכרח בטריטוריה מוגדרת וקשורה לקבוצת אנשים בטריטוריה זו. זוהי, כמובן, הכללה שאינה מביאה בחשבון את הניגודים, העשויים להיות גדולים, בין תת-קבוצות (למשל מעמד בינוני לעומת מעמד פועלים; חברה דתית לעומת חילונית), אבל לא אטפל בשאלה זו כאן. אם יש לקבוצה לשון משותפת והיא חיה באותם תנאים חברתיים, כלכליים, תרבותיים ופוליטיים, הספרות הנוצרת על ידי חבריה מתאפשרת ומתבנית על ידי השיתוף הזה והתנאים האלה. מצב כזה של קיום הספרות נחשב למצב "הגורמאלי" בתודעה התר-בותית (ובעקבותיה גם במחקר), ועל כן לא הוסבה תשומת לב רבה גם למצבים אחרים; למשל, התופעות הרבגוניות הנוצרות כשמסגרת טריטוריאליזם אחת (מד-ית) מכילה כמה קבוצות שונות, במרוכז או במפוזר, ונושאת תרבויות לשוניות שונות, קרובות או רחוקות (כגון ביוגוסלאביה, שווייץ או אוקראינה);⁵ או כש-קבוצה המוגדרת כאחת והנושאת תרבות לשונית משו-תפת (גם אם לא תמיד בלעדית) מפוזרת בטריטוריות

בעיות רב-מערכת הספרותית באספקט טיפולוגי והיס-טורי — במאמרי [א1] ו-[ב1]; בנושא הפואטיקה ההיס-טורית בכלל ראה במיוחד חיבוריו של יורי טיגיאנוב "על ההתפתחות של הספרות" [19a], "גוגול ורוסטיבסקי: לתיאוריה של הפארודיה" [19b] ומאמרים נוספים בקובץ המצוין "ארכאיסטים ומחדשים", שיצא לאור בראשונה ב-1929 [19]; כן חשובות לענייננו עבודותיו התיאוריות של בוריס אייכנבאום, בעיקר המאמר "החיים הספרותיים" [9a] בקובץ 'בן זמני' [9]; ועוד מאמרים באותו קובץ. יורי טיגיאנוב ובוריס אייכנבאום נתנו סמינאריזמים בנושא ההיסטוריוגרפיה הספרותית במכון לאמנות המלה בלנינגראד בשנות ה-20, והוציאו לאור קובץ עבודות של תלמידיהם, שניסו להגשים הלכה למעשה את גישתם התיאורטית (יצא לאור בשם 'פרוזה רוסית' [10]; 1926). סיכום מצוין של תפיסת התיאוריה של ההיסטוריה של הפורמאליסטים פירסם יורי שטרטר במבואו לאנתולוגיה 'טקסטים של הפורמאליסטים הרוסיים, חלק א' [18]. עבודות של הפראגאים אפשר למצוא אצל גארווין [14], קוק [17], ועוד. מתוך העבודות החדשות אציין במיוחד את יאס [16], [16a].

⁵ היחסים במדינות האלה בין התרבויות-הלשוניות-הספרותיות השונות אינם פשוטים וקלים כלל, ואינו דומה מקרה

אחד למשנהו. הספרות השווייצרית בשפה הגרמנית, למשל, מאומצת בעיקרו של דבר על ידי "הספרות הגרמנית", וכך גם הספרות השווייצרית בצרפתית ברובה הגדול. לעומת זאת, סופרים לוקסמבורגיים ובלגיים בצרפתית נשארים לא אחת בשוליים של "הספרות הצרפתית", ועוד יש לברר מה היחסים המדויקים בין הספרויות השונות בטריטוריות אלה. בבלגיה הפלמית יש היום נטייה חזקה להשתלב לגמרי בלשון ובספרות ההולנדית, עד כדי כך שאפילו הכתיב של הלשון הפלמית הותאם לכתיב ההולנדי. האוקראינית (ראה וקסלר [5]) שואפת לעצמאות, אבל אין לבתקנה מהספרות הרוסית.

⁴ רק באחרונה, מתוך עניין פולקלוריסטי ולאומי לשמר מסורות יהודיות ההולכות ואובדות לנגד עינינו ממש, הוחל באיסוף ובשימור של חומר ספרותי מעדות ישראל השונות, אם גם לא מכולן, מסיבות אלה (שעליהן נוס-פת נוסטאלגיה) חזר בארץ גם העניין בידיש ובספרותה, לרבות התקופה העצמאית של ספרות זו. אבל ספק אם האיסיף והעניין יכולים להעניק לספרויות אלה סטאטוס של "אוצר משותף" אם לא יתורגם לעברית, ובזה לא חל אפוא שינוי לעומת המצב שהיה רגיל בהיסטוריה של התרבות היהודית.

המלה "מדומה" יסולק), או במונחים השכיחים יותר (אבל הפחות מדויקים לענייננו): "סימביוזה כפולה". מה היה טיבה של רב-מערכת מדומה כפולה זו? המצב בתחום הלשוני תואר על ידי בהרחבה במאמרי "לביור מהותה ותפקודה של לשון הספרות היפה בדיגלוסיה" [1], בעיקר 292–294), ואסכמו כאן בקיצור. לפי תיאור זה, שימשה העברית במשך הדורות הנידונים רק לחלק מהפונקציות התקשורתיות בחברה היהודית. שפות אחרות שימשו בפונקציות אחרות, בין של דיבור ובין של כתב. למשל, בספרד המוסלמית שימשה העברית לכתובת ספרות יפה, הערבית לכתובת ספרות עיונית, והערבית המדוברת לדיבור יומי. באוקראינה של סוף המאה ה-19 דיברו יהודים יידיש ו/או רוסית (+ אוקראינית), כתבו ו/או קראו יידיש ו/או רוסית (לפחות).

ההשלכות של המצב הזה היו: (1) השתמרות הלשון העברית, ופונקציה מכרעת של לשון הכתב הקדומה כמשאב לשוני (בעיקר לצירופים כבולים), וכמובן גם ספרותי; (2) גטייה לא לבדל בין השלבים הדיאכרוניים של השפה העברית ("סינכרוניזאציה"); (3) קאלקים ישירים ועקיפים אל הלשונות האחרות (בספרד — אל הערבית; במזרח אירופה — ליידיש ולשפות סלאביות). תופעות אלה לא התרחשו בהכרח בעת ובעונה אחת: למשל, תופעה (3) התפתחה על חשבון היחלשות (יחסית) של תופעה (1) בשליש האחרון של המאה ה-19.

המצב בתחום הספרות תואר על ידי חוקרים אחדים, אבל מושגי התיאור והניתוח עדיין אינם משביעים רצון וגם האינפורמציה שנאספה עודנה חלקית מדי. אבל הכל מסכימים, שהספרות העברית קיימה יחסים קרובים (1) עם הספרות הזרה המרכזית בטרטוריה "המארחת" (למשל, ספרות ערבית בספרד, איטלקית באיטליה, רוסית ברוסיה); (2) עם סוגי הספרות השונים שנתחברו בלשונות המיוחדות ליהודים בטרטוריות "המארחות".

עניין (1) אמנם יכול להיתפס לכאורה כזהה לכל תופעה רגילה של מגע-בין-ספרויות. הרי גם ספרות אנגלית או צרפתית לא התקיימו מנותקות זו מזו או מספרויות אחרות אפילו בתקופות שהיו כבר עצמאיות לגמרי. אבל השכנות הטריטוריאלית של הספרות העברית רית גרמה באופן טבעי לכך, שחדירתה של הספרות הזרה השכנה לתוך הספרות העברית היתה מובהקת

¹ כגון הרושובסקי במאמרו על הפרוזודיה העברית ([15]), בעיקר 1197–1198), וכן בהרצאתו "על המיבנה ההיסטורי של השיר העברי" (ביום זיכרון לבניציון בנשלום כ"ץ ז"ל בשנת 1970; טרם פורסמה); וראה גם מאמרי [1], [1א], [1ב] ו-[1ג]. חשובות במיוחד לעניין זה, למרות ליקור ייהן המתחיים החמורים, עבודותיו השונות של דב סדן, כגון [7].

שכיח במידה מסוימת את השלב הקודם, ועוד יותר את השלב שלפני הקודם. כך, למשל, הספרות העברית האיטליה-הולנדית כבר רחוקה מהתודעה הספרותית בת-זמננו. אבל גרמניה-אוסטריה עדיין קיימת: תודעה זו. כתוצאה מכך, גם היחסים הסינכרוניים של מרכז-שוליים, המתבטאים בספרות חד-טריטוריה-אלית בדרך-כלל (בניסוח גס) בניגודי קבוצות צריכה, או לידי ביטוי בספרות העברית גם באמצעות הבדלי-טריטוריה: הספרות שחדלה להיות דומיננטית הוסיפה להיכתב בטרטוריה המקורית בלבד (למשל, זמן ידוע באיטליה-הולנדית), או שעברה לטריטוריה אחרת בדרך של נדידה תרבותית (למשל, בתימן הוסיפה להיכתב ספרות עברית בנורמות של תקופת ספרד זמן רב אחרי שנורמות אלה הפכו לשוליים [כגון שבני המאה ה-17]) או בדרך של הגירה ממש, כגון המשכיה של תקופת ההשכלה וחיבת-ציון, שהאפיונים שלה העתיקו את מקום מושבם לארצות-הברית והמשיכו לכתוב שם ספרות מסוג זה עשרות שנים, אפילו אחרי שהנורמות של התקופה שאחרי חיבת ציון גם הן הומרוו בחדשות (בספרות הישראלית).⁶ השימור והאיבון הם אחד מסימני ההיכר של "הירידה לשוליים", והם אופייניים למעטק הטריטוריאלית.⁶

1.2. קיום בתוך רב-מערכת מדומה התוצאה המכרעת ביותר של הקיום הרב-טריטוריאלית של הספרות העברית היתה המיבנה המיוחד שלה, שאפשר להגדירו כמצב של מערכת הבנויה במשולב ממערכות הטרוגניות אחדות, אבל המכירה עקרונית דק במערכת אחת מכל אלה ומתעלמת מהאחרות, תוך "העמדת פנים" כאילו היא עצמאית לגמרי. שילוב זה היה גם לשוני וגם ספרותי, ועל כן אני נוטה לכנות מצב זה בשם "רב-מערכת מדומה כפולה" (בתקווה שהמובן הערכי של

⁶ על נדידה תרבותית שמעתי מפי בנימין הרושובסקי; על המעבר של "תקופה" לטריטוריה אחרת באמצעות הגירה ממש שמעתי מפי יוסף האפרתי, העוסק בנושא זה (בין שאר הנושאים) במחקר על תמורות בשירה העברית. ⁶ "הירידה לשוליים" של תופעות כלשהן כוללת בהכרח השתמרות של התופעות הנדחות לשוליים אלה מן המרכז. דבר זה נכון לגבי לשון, מיבנים חברתיים, דרכי התנהגות וכד'. תופעה דומה מתרחשת כשקבוצה הנושאת תרבות מסוימת עוברת מטריטוריה אחת לטריטוריה אחרת, רחוקה ממנה. במקרה כזה אין התרבות משתנה בהתאם להשתנותה בטרטוריה המקורית, אלא נשארת צמודה למצב שבו הובאה לטריטוריה החדשה. לאדינו, למשל, נשתמרה בעיקרה כספרדית של המאה ה-15, בעוד שהספרדית בספרד השתנתה למדי. מהגרים סקאנדינאביים ופינייים בארה"ב, יהודים מגרמניה בארץ-ישראל, שימרו את לשונותיהם במצב השונה היום ממצב השפות האלה בארצות המוצא.

העברית עצמה: בויות של הגורמות הספרותיות. אפילו ביצירתו (הדו־לשונית) של סופר אחד ניכר רים הדברים היטב: מגדלי "מוכר ספרים" (כינוי למי שמוכר "ספרות רוכלים" המונית ולא נחשבת!) המתרגם את עצמו מידיש לעברית אינו עורך העברה מלשון ללשון בלבד, אלא גם מגורמות ספרותיות הגורמות לו "לא קאנוניות" לגורמות הגתפסות על ידו כ"קאנוניות". (וראה דיוניהם של הרשובסקי [4א] ופרי [8].)

עניין זה גרם לכך, שנפוץ המנהג לדבר על "ספרות יהודית", בלי להתחשב בלשון שבה נכתבה הספרות הזאת. שימוש זה עשוי להיות מוצדק לגבי התקופות ששלטה בהן רב־מערכת מדומה, או לפרקי־ביניים. הרי ברור, שחיבוריהם הערביים של הרמב"ם או של יהודה הלוי נקראים ונלמדים בהקשר של ספרות עברית ולא ערבית; ומשוררים שכתבו רוסית, כמו שמעון פרוג, אינם נזכרים בהקשר של שירה רוסית; וספרות יידיש היתה ספרות אחת עם הספרות העברית. אבל בודאי אין שום סיבה להשתמש במושג זה לגבי התקופות האוטונומיות, המוקדמות או המאוחרות. ספרות יידיש השתחררה ממעמדה כמערכת לא־קאנונית לקראת מלחמת העולם הראשונה והפכה אחרי המלחמה להיות אוטונומית לגמרי. משום בחינה, לא תרבותית ולא ספרותית, אין ספרות יידיש היום משמעותית לספרות העברית בת זמננו יותר מכל ספרות זרה אחרת: שתי הספרויות ניתקו את המגע זו עם זו. קל וחומר, סופרים שהם יהודים לפי מוצאם (והינכם ו/או התמא־טיקה שלהם), כגון היינה, פאסטורנאק, מאיר אהרן גולדשמידט, אוסקאר לורטין, אוסיפ מאנדלשטאם, ואסרמאן, צוויג, גלי זקס, מאקס ז'אקוב או קארלו לוי, אינם שייכים לשום "ספרות יהודית", אלא לספרויות הלא־אומיות השונות שבשפותיהן יצרו. רק גישה לאומית (או לפעמים אנטישמית!) יכולה לעשות שימוש במושג "ספרות יהודית" על בסיס מוצא, וחוקר ספרות המחזיק בעמדה זו, כגון דב סדן [7], פשוט מעררב בין הצד המאטריאלי של תופעה לפונקציה שלה; וכי ידוע, תופעות הזוהות בצד המאטריאלי שלהן יכולות להיות בעלות פונקציות שונות. לא די אפוא שסופר יהיה "יהודי", או אפילו שיכתוב בלשון "יהודית", כדי שאפשר יהיה לדבר אוטומאטית על קיום ספרות יהודית, אם

וברורה. הדברים אמורים, כמובן, באותן התקופות שהיתה בהן פתיחות לתרבות המקומית: בספרד, באיטליה, או לקראת סוף המאה ה־19 ברוסיה. הספרות העברית ברוסיה־פולין, למשל, ממגדלי ועד ברנר וגנסין, אינה ניתנת להבנה בלי ראיית היחסים עם הספרות הרוסית. המגע הקרוב עם הספרות השכנה הזרה התבטא אפוא בתדירה ו"השתלה" של גורמות ספרותיות, תמות וטכניקות מספרות זו. בצורה כזאת נמצא אקויוואלנט לגורמות הפרוזודיות הערביות בשירת ספרד העברית (אף על פי שלא התיישבו עם אופי השפה העברית). הגורמה הצרפתית של סירוג חריזה גברית—נשית הושגת תלה בעברית באמצעות המגע עם ספרות רוסית, דווקא בוואריאציה הרוסית של הגורמה הזאת. חדירה זו לא היתה בהכרח של גורמות בוזמניות, אלא התווסתה על ידי המצב הפנימי של הספרות העברית עצמה. בספרד אנו רואים במקרים מסוימים בוזמניות של מגע עם הספרות הערבית (למשל, בז'אנר של שירי האזור). לעומת זאת, בשנות ה־90 של המאה ה־19 קיימה השירה העברית מגע דווקא עם הספרות הרוסית של ראשית המאה ואמצעה (פושקין, לרמנטוב, טיוטצ'ב), ולא עם הסימבוליים הרוסי בן אותו הזמן.

עניין (2) נדחק זמן רב אל "מחוז לתודעה" התרבותית, או שנתפס כמובן מאליו ולא יוחסה לו חשיבות; ועל כן גם לא נחקר די צורכו. לעומת זאת, ועם כל ההסתייגויות שמחייב מצבו הנוכחי של המחקר, אפשר לקבוע, שהטיפוסים הספרותיים השונים שחוברו בלשונות היהודים השונות לא קיבלו אמנם סטאטוס כמו זה של הספרות העברית אפילו במקומותיהם, אבל הספרות העברית התייחסה אליהם בהכרח פחות או יותר באותו האופן שכל ספרות קאנונית מתייחסת בו לספרות לא־קאנונית. ספרות יידיש, למשל, שבה חוברו יצירות המכוננות "להמונים" או "לנשים", תפקדה בלי ספק כמערכת הבלתי־קאנונית (או: "במקום המערכת הבלתי־קאנונית") של הספרות העברית. יחסים אלה באו לידי ביטוי החל בכינויים מפורשים ("הגבירה" לעומת "השפחה") וכלה בביקורת ספרותית חריפה; ומעל לכל — בהתנהגותה של הספרות

⁸ היחסים בין ספרות יידיש לעברית בשליש האחרון של המאה ה־19, כאשר ספרות יידיש הולכת ומתחזקת, עדיין אינם יחסי אנטאגוניזם. הבדלי הסטאטוס בין הספרויות עדיין ברורים לכל הנוגעים בדבר, ועל כן מרשים לעצמם סופרים עבריים לכתוב יידיש (ביאליק) ולהפך (פרץ). הסופרים העבריים מבטאים את ההכרה בסופרי יידיש בכך שהם מגסים לשדלם לכתוב עברית (דוגמה מעניינת היא נסיונו־תיו של ביאליק לשכנע את שלום עליכם), או רוצים שכתביהם יתורגמו לעברית (עם כל יחסו המתון והאהוד של ברנר לספרות יידיש, הרי בשעה שהוא מתפעל מכמה שירים של רייזין, הוא כותב: "מה צר לי שאין המלים הדרושות בכדי להביע את כל אשר רחש לבי למקרא

כל אלה. מה צר לי, שפנינים כאלה אינן מוצאות להן מי שיתרגמן לעברית!" [הפיזור במקור: 'כל כתבי י. ח. ברנר', כרך שמיני, ספר א. שטיבל, ת"א, תרצ"ז, 2, 43]. הסופרים ביידיש מגלים גם הם אותו סולם ערכים עצמו: כשאגם יכולים ליצור בעברית, הם מתפשים קאנוניזאציה באמצעות תרגום לעברית, שרק הוא — כך ברור להם — יכול למנוע את הישכחותם.

עוֹת סטאטיות ודינאמיות בתוך הספרות העברית הישראלית, אין הוא יכול לשמש לצורך קביעת גבולותיה ועצם קיומה.

לפיכך הכרחי להיזקק לקריטריון פשוט יותר, חד-משמעי, ש"קו המינימום" שלו הוא הנמוך ביותר, וה-תלוי במידה מינימאלית בפרשנות לנתונים. מתבקש אפוא מאת הקריטריון הטריוויאלי, הרואה את ה"ישראליות" בספרות כשייכות פשוטה למקום, לאורך-לוסייה במקום הזה, לשפתה ולתרבותה. יתר על כן, סביר להניח שהשינויים הפנימיים שחלו באופייה של הספרות העברית בארץ הם בעיקרם פועל יוצא מהעובדות הכרוכות במעבר הטריוויאלי, כגון תחייבה המלאה של העברית, גידול האוכלוסיה היהודית בארץ, הרב-גוניות העדתית, העצמאות הפוליטית וכו'.

תקופת הצמיחה של הספרות העברית בארץ התחילה בערך בסביבות 1880, ונמשכה עד לסוף מלחמת העולם הראשונה. בתקופה זו היתה הגירה של סופרים עבריים לארץ (ברנר, ש. בן ציון, עגנון), גדלו בארץ סופרים מקומיים (סמילנסקי, שמי), והיו נסינות להקים מרכז ממוסד באמצעות ייסוד כתבי-עת, הוצאות ספרים וכו'. אבל רק מסוף מלחמת העולם הראשונה מתחיל תהליך מזורז ונמרץ של הפיכת ארץ ישראל למרכז הספרות העברית. בתקופה זו (שגבולותיה הכרונולוגיים הם 1920 ו-1935 בערך) מתחזקת ההגירה של סופרים עבריים לארץ (ביאליק, טשרניחובסקי, פייכמן, אורי צבי גרינברג, ברש וכו') וצומחים סופרים מקומיים (אין הכוונה לילידי הארץ דווקא, אלא למי שצמחו כסופרים בארץ), היוצרים זרמים חדשים בספרות העברית (שלונסקי, אלטרמן, בורלא וכו'). כן מתחזק התהליך של צמיחת מוסדות ספרותיים: עיתונים, כתבי-עת, הוצאות ספרים פרטיות וציבוריות, בתי-דפוס וכו'. הסיבות לעלייתו של המרכז בארץ היו שונות. נציין בעיקר:

(1) המרכז הרוסי נחרב פיזית בגלל רדיפות המשטר (והייבסקים בכלל זה), וכתוצאה מזה עברו כמה סופרים ומוסדות ספרותיים לארץ (ביאליק ורבינצקי עם "דביר" וכו').

(2) קהל צרכני הספרות העברית באירופה התמעט באופן ניכר, (א) כתוצאה מעלייתה הנמרצת של יידיש במרכז אירופה, בברית-המועצות ובארצות-הברית, וכן (ב) כתוצאה מההיזקקות הגוברת לשפות זרות לא יהודיות בגלל ההתבוללות המתחזקת.

(3) בארץ ישראל התרכזה אוכלוסיה, שתלותה בעברית הלכה וגדלה, ועל כן — למרות מספרה המצומצם — היתה עדיפה על קהל באירופה.⁹

הכוונה לא לספרות יהודית "כלשהי" (הרי גם לספרות היהודית בשפה הטאטית אפשר לקרוא "ספרות יהודית"), אלא לאותה ספרות שאחד ממרכיביה הוא הספרות העברית. לפי עמדתנו כאן, שלום עליכם עדיין שייך ל"ספרות יהודית" זו, אבל בשום פנים ואופן לא יצחק בשביס-זינגר.

2. ממתן קיימת ספרות עברית ישראלית?

ממתן קיימת ספרות עברית ישראלית? תשובה על שאלה זו תלויה בהבנת המושג "ישראלית". אם הכוונה ל"מהות ישראלית" שתהיה מנוגדת ל"מהות טרום-ישראלית", נמצא פירושה של "ישראליות" לא עובדת השייכות לספרות שנכתבה בעברית (בארץ-) ישראל בעת החדשה, אלא איזה שהוא איך מישנה, הבורר מתוך הספרות הזאת רק מה שהוא, לפי תפיסה מסוימת, "בעל מהות ישראלית". למשל, לאחדים מתפרשת "ישראליות" זו בנוסח "נוף ישראלי, הברה ישראלית, בעיות ישראליות", וכדומה. לאחרים היא מתפרשת כאדיאיות מסוימות, השקפת עולם או זיקה למקורות היהודיים. כל יצירה שאינה מתיישבת עם דרישות אלה לא זו בלבד שאינה "ישראלית" בעיני בעלי הדעות הללו, אלא שלפעמים אפילו אינה "עברית" בעיניהם (וכלשונם, בפאראפראזה, היא טקסט שנכתב "במקרה עברית, אבל עשוי היה להיכתב בכל שפה אחרת").

קריטריונים כאלה אינם נראים לי מהימנים, לא רק מפני שקשה להגיע בהם לאיזה שהוא קונצנזוס (דבר שהיה מספיק כדי לדחותם), אלא בעיקר מפני שאי אפשר להחילם על ספרות כלשהי. לא רק ספרות "ישרא-לית עברית", אלא גם ספרויות כמו "רוסית" או "אנגלית", יצטרכו להשתנות באופן ניכר, ולא בלתי קונטרוברסיאלי, אם יאומצו קריטריונים כאלה לגביהן. גם אם נרצה להשתמש בקריטריון כללי יותר להגדרת "ישראליות", המתייחס לעצם אפשרויות קיומה של הספרות כ"מוסד", כגון עובדת קיומה של הספרות העברית ברב-מערכת מדומה כפולה, גם אז יהיה קשה מדי להסביר את המציאות ההיסטורית, אף על פי שקריטריון זה יש לו היתרונות הבולטים שאינם מחייב שיקולים של "מהות" וגם אינו כרוך בהשגת קונצנזוס. נכון הוא, שזהו קריטריון תקף ביותר (כפי שעוד נראה) לתאר את מצבה של הספרות העברית גם בארץ. אין ספק, שמרגע שמתחילה ספרות עברית חדשה להיווצר בארץ מתחיל תהליך של היחלשות של מצבי הסימביוזה הקודמים. אבל ההיחלשות ממצבים אלה, הן בתחום הספרות והן בתחום הלשון, הם ממושכים, לא חד-קוויים (כלומר, יש בהם "התקדמויות" ו"בסיגות"), בודאי לא לאחד-משמעיים, ובכמה תחומים עוד לא נסתיימו גם היום תופעות הלוואי שלהם. לפיכך, אף על פי שקריטריון זה הוא גמיש, עשיר ונוח לתיאור תופ-

⁹ בתוך אחד ממאמרי הביקורת ההרפים של ברנר על הנעשה בתחום הספרות בארץ, על קרנתותה ודלותה של

לספרות העברית, שהרי מכל המערכות הספרותיות, המערכת הקאנונית המקורית למבוגרים היתה תמיד (ועודנה ברוב המקרים) עיקר העניין של "השכבה הספרותית"¹⁰, של ביקורת הספרות, ובמידה רבה יחסית גם של מדע הספרות. אבל גם אם נסכים, שאמנם אפשר לבודד בתיאור ההיסטורי את המערכת הקאנונית משאר העובדות הספרותיות (לפחות בידוד מתודי), גם אז נשאר עוד הרבה לחקור במערכת זו של הספרות העברית הישראלית כדי שאפשר יהיה לכתוב את ההיסטוריה שלה לפי דרישות הפואטיקה ההיסטורית. יש לתאר ולתת הסבר ליחסים בין המרכז לשוליים, ויש לתקן את התיאור הסטטי של העובדות ההיסטוריות, המתעלם מן המצב, שנורמות ספרותיות, המתוארות כממירות זו את זו, מו-טיפות לחיות באופן סינכרוני זו בצד זו (וכבר עמד על כך הלקין [3]): ביאליק ובני דורו המשיכו ליצור, לפעול ולהשפיע גם אחרי "ההחלפו" על ידי שלונסקי ובני דורו; טשרניחובסקי כתב שירה עד יום מותו ב-1943, כלומר קרוב ל-15 שנה בעת ובעונה אחת עם שלונסקי, אלתרמן, לאה גולדברג ואורי צבי גרינברג, שלא לדבר על "ממשיכים" המוכרים פחות כ"חשובים", גם אם אינם זכורים כיום כלל (ורק חלק מהם קיבל את הכינוי "אפיגונים"). אמנם הפואטיקה ההיסטורית ממקדת את עיקר העניין שלה בעלייה ובריידה של נורמות ספרותיות, אבל אין היא מתעלמת מהעובדה, שגם נורמות ש"רדו" אינן מתבטלות מיידית. תיאור העובדות ברבגוניותן הוא, כמובן, קשה יותר מקביעת עלייתן של נורמות חדשות, בין שקביעה זו תהיה צמודה לקונצנזוס של ביקורת הספרות המסורתית (המ-שקף את יחסי הכוחות הזמניים בתוך הספרות) ובין שתישען על התבוננות מחקרית. כאן לא אוכל אלא לרמוז לעניין זה.

כמו בספרויות אחדות אחרות (למשל, בספרות הצרפתית), אין חפיפה בספרות העברית הישראלית בתהליכי ההשתנות בז'אנרים השונים. בשירה העברית מתרחש תהליך ברור של מעבר מדור ביאליק למודרניזם אקספרסיוניסטי-פוטוריסטי-ניאוסימבוליסטי בשירת שלונסקי, אלתרמן, גרינברג, פן וכו', וממנו למו-דרניזם "ניאו-אימאגיסטי" בשירת זך, אבידן, עמית וכו'. מעברים אלה הם בולטים, ובאו לידי ביטוי בכל המרכיביים של הטקסט הספרותי (על השינויים הסוציו-ספרותיים

תהליך זה של עליית הספרות העברית הישראלית למעמד של מרכז הסתיים רק לקראת אמצע שנות ה-30. כתבי-עת והוצאות ספרים (וכן בתי-דפוס עבריים רבים!) וכמובן גם סופרים עבריים, הוסיפו לפעול באי-רופה כמעט עד החורבן. את אופייה של הזיקה בין שני המרכיבים צריך עוד לבדוק.

3. האינזונטאר של הספרות העברית הישראלית וני-תוחו ההיסטורי

"אינזונטאר" ספרותי פירושו סך-הכל של היצירות בספרות מסוימת, והכונה, כמובן, לספרות כולה: קאנונית ולא-קאנונית, הן מקורית והן מתורגמת. הדע הקיים על האינזונטאר של הספרות העברית הישראלית הוא מקיף למדי בפוטנציה: בחיבורים היסטוריים, בביבליוגראפיות מיוחדות ובכתבי-עת ביב-ליוגראפיים, בלקסיקונים למיניהם, בכרטסת של הספרייה הלאומית, ועוד. אף על פי כן, חלק מהמידע אינו רשום ואינו מעובד. באופן כללי, יש יותר מידע ביבליוגראפי על הספרות הקאנונית מאשר על הלא-קאנונית, ויותר על הספרות המקורית מאשר על המתורגמת. וזדאי שעבודו של המידע, כגון מיזן ומיתוח לפי שנות הוצאה, מקומות הוצאה, דרכי הפירסום וכדומה, אינו קיים. אבל אין ספק, שאירגון עבודה יעיל יוכל לעבד בת-קופה קצרה יחסית את האינזונטאר כולו לפי כל דרישות המידע האפשריות. בלי עבודה זו, כל ניסיון להתקדם מעבר לתזות המוצגות במאמר זה אינו יכול להיות משביע רצון. אבל ברור, שעיקר עבודת המח-קר הוא ניתוחו ההיסטורי של האינזונטאר. בסעי-פים הבאים אקבע באופן כללי את גבולות האינזונטאר ואצביע על כמה אספקטים בניתוחו.

3.1. הספרות הקאנונית המקורית למבו-גרים

על האינזונטאר של הספרות הקאנונית המקורית למבוגרים קיים המידע הגדול ביותר. אין זה מצב מיוחד

ספרות זו, הוא מבהיר גם למעשה את עדיפות-בכוח של הקהל בארץ-ישראל. ואף על פי שאין עדיפות זו מתג-שמת בתקופה שברנר חי ועוסק בה, יפים דבריו לגבי התקופה המתחילה בסוף מלחמת העולם הראשונה:

[...] אמנם, הישוב העברי החדש קטן הוא, כמעט תלוי על בלימה, ולכל היותר אינו לע"ע אלא צל של התחלה, אשר אם לא יבוא במוקדם ההמשך הכביר, המקווה, הרי ערכו מגיע עד לאפס גמור; אבל, בכל זאת, בנוגע לספ-רות עברית שקולות מאותיו כנגד אלפי-אלפים של ישוב אחר. כי כאן יש יודעי ומביני עברית, כאן יש ילדים ובני נעורים ועלמות המדברים עברית כמעט לא באופן מלא-כותי, כאן רבים מרגישים את הטבעיות של העברית איך אשר פה מקומה והיא על מקומה. (הפועל הצעיר, תרס"ט; 'כל כתבי י. ח. ברנר', כרך שמיני, ספר א. שטיבל, ת"א, תרצ"ז, 131-132).

¹⁰ "השכבה הספרותית" (*The literary milieu; le monde littéraire*) היא מושג המקובל בסוציולוגיה של הספרות לאותה שכבה מצומצמת-יחסית באוכלוסיה, שהיא "קובעת הטעם", "נושאת התרבות" וקובעת את "המורשת". למ-של, מתוך אוכלוסיה של כ-4 מליון איש בדניה, "השכבה הספרותית" מונה לא יותר מ-10.000 איש בערך, שמ-תוכם כ-5000 הם בעצמם סופרים ואמנים. (ראה אקסארפי [12], וכן אלברלינג וברונס [11], 124).

מוגדר, הן של ההווה והן של העבר. אבל חדשנותו של עגנון לא הובנה זמן רב, והוא נשאר יוצא דופן. סיבה אחת לדבר היתה הרגלי הקריאה הרווחים שזיהו את הרקע עם המרכז של הטקסט, ורק בשנות ה-60, עם המיפנה בספרות, נשתנתה גם קריאת עגנון לא רק אצל הסופרים של שנות ה-60 שהוא היה חשוב להם, אלא גם אצל קהל רחב יותר. סיבה שנייה היתה, שלמודרניזם של עגנון התלוותה לשון מיוחדת, שלא נתפסה כ"מודרנית". לשונו של עגנון היא מלאכותית, לפעמים פרי המצאה אד-הוק של הסופר, ותלקים גדולים ממנה הם פאסטיש לשוני מובהק; היא משקפת בהתנהגותה את המצב בספרות העברית דווקא בתקופה שלפני התקופה הישראלית, כלומר את המצב של רב-מערכת לשונית מדומה. מעניין, שאופי זה של לשונו לא נקבע בבת אחת, וגם לא היה חריף לגמרי מתחילת דרכו, אלא התחזק יותר ויותר עם השנים, ובאופן פארא-דוקסאלי דווקא ככל שהלכה העברית ונעשתה לשון חיה.¹¹ כמובן, אפשר להסביר מדיניות לשונית זו בהתנגדות לכל סוג של ריאליזם, בניסיון לנתק את הספרות מן ההווה ולתת לה ממד "על זמני", באי רצון להכיר במצב הלשוני החדש שנתהווה, שפירושו שלילת חירות של הסופר,¹² וכיו"ב. אבל אין להבין תופעה זו בשום אופן כ"חוק ספרותי" כללי: למשל, לשונו של קאפקה אינו אֶזוטרית כלל, אלא להיפך, היא נאמנה לגמרי ללשון הכתב הגרמנית התיקנית; ובדומה לה לשונם של קאמי או של וירג'יניה וולף (אבל לא של ג'ייס). זוהי תופעה ספציפית ומקומית, שעדיין רחוקים אנו מתיאורה האדקוואטי.¹³ החשוב לענייננו כאן הוא, שזיווג מזור זה של מודרניזם ספרותי עם "ביזאנטיות" בארוקית בתחום הלשון, והתכחשות למצב של הלשון החיה, המשיך להיתפס כאביון כמעט

נפסח בשלב זה): החל בחומרים עצמם וכלה באירגונם הספרותי והלשוני. לעומת זאת, המצב בפרוזה אינו חד-משמעי, ותהליכי ההשתנות מתבטאים בראש ובראשונה בחילופי חומרי רקע ותמאטיקה, ורק בגלוי אליהם באירגון הסטרוקטורה הספרותית. למשל, הנסיונות לכתוב "סיפור ארץ-ישראלי" התבטאו אצל משה סמילנסקי או שמי ברומאנטיזאציה של "הצבע הלוקאלי", שהיתה דומה לגמרי לסטריאוטיפיות של תקופת ההשכלה וספחיה. אבל הרגשת השוני והחידוש היתה חריפה למדי בגלל עצם חילופי הרקע. גם אצל ברש, בורלא, הוז, קבק, בארון וכו' עיקר השוני הוא ברקע ובתמאטיקה, ונסיונות החידוש שלהם הם מצומצמים למדי: קצת חידושים לשוניים, בעיקר בכיוון אֶזוטרי (כגון "מזרחיות" אצל הוז ובורלא), קצת נסיונות לאימוץ הפסיכולוגים הפרוידיאני בכתובה ניאוריאליסטית (למשל, ב'במשעול הצר' של קבק). ושוב: ספרות "דור הפלמ"ח" של מהצית שנות ה-40 (יזהר, שמיר, מוסינזון, מגד וכו'), שהיא בעיקרה ניאוריאליסטית עם סממנים פסיכולוגיסטיים, מחוללת שינוי באמצעות חומרי הרקע והתמאטיקה, אף על פי שניכרים גם נסיונות מתונים להשתמש בטכניקות סיפוריות שהופקו מהמגע עם הספרות האנגלו-אמריקנית, שהחל אז להיווצר (ואולי גם מעצם הגיתוק מהספרות הרוסית של המאה ה-19). רק בשנות ה-60, עם ירידת הסטאטוס של הספרות ביחס ל"חיים", עם ההתעייפות מהריאליזם הגס, הכמעט "סוצי-ריאליסטי", ועם השפעתם הגוברת והולכת (כנראה בגלל הסיבות לעיל) של עגנון ושל המודרניזם האירופי בפרוזה (כגון של קאפקה), קיבלה ההשתנות הספרותית אצל מספרים כיהושע, אורפז, כהנא-כרמון, קנו, עמוס עוז וכיו"ב אופי של השתנות בכל המרכיבים של הטקסט הספרותי, הן בסטרוקטורה והן בחומרי הרקע ובתמאטיקה. אנטי-ריאליזם, גרוטסקה, רב-משמעות במישורים שונים של הטקסט הם מתכונות השלב החדש.

במסגרת דיון חטוף זה קשה לברר את מעמדם המדיק של "מקרים חריגים" ויחסם עם "הספרות שב-מרכז". למשל, איזה מעמד היה ליצירות אביגדור המאירי, שהיה הראשון שמיזג טכניקות עיתונאיות ואקספרסיוניסטיות בפרוזה? איך להעריך את נסיונו של נתן ביסטריצקי ברומאן האקספרסיוניסטי "מים ולילות" (1926), או את נסיונותיהם של א. מגד, מ. מגד או של נתן שחם בשלהי שנות ה-40 ותחילת שנות ה-50, שאולי כבר "מבשרים" את השלב החדש? ועוד: מקום לעצמו תופס בספרות הקאנונית ש"י עגנון. הוא המקרה הבולט ביותר של ניסיון לחידושים ספרותיים, שהתחילו ביצירתו כבר מתחילתה ונמשכו במשך קרוב ל-60 שנה. חומרי הרקע אצל עגנון השתנו בשלבים שונים של יצירתו: הוא כתב על רקע ארץ-ישראלי, על רקע העיירה היהודית וגם על רקע לא-

¹¹ מה שמטעה לעיתים קרובות את הקורא (וגם מבקרים וחוקרים) הוא המהדורות הסטאנדארטיות של כתבי עגנון, שהסופר הכניס בהן תיקונים רבים והתאימן בכל שלב לתפיסותיו האחרונות. אבל השוואה של גירסאות מלמדת, שתהליך זה היה הדרגתי, ובכיוון שנוסח כאן.

¹² "החירויות" של הסופר העברי בתקופה שהעברית לא היתה לשון חיה התבטאו בכך, שהיתה לו יכולת "חופשית" "להמציא" במידה רבה את הלשון שכתב בה. סופרים, שניצלו אפשרות זו והצליחו בהמצאותיהם, לא נטו בקלות לותר על היתרונות שבמצב זה למציאות שנוצרה בעברית הישראלית. וראה בעניין זה במאמרי על לשון הספרות בדיגלוסיה [1], בעיקר סעיף 3. (294—295).

¹³ בשנים האחרונות התחלתי לעסוק במחקר התפתחות לשון הספרות של עגנון והסטאטוס של לשון זו מבחינת המערכת הספרותית. עם השלמתו של מחקר זה אני מקווה להביא חומר רב ומפורט יותר מהמשפטים הכלליים כאן ובמאמרי האחרים בעניין זה.

תכונות של רב-מערכת בפני עצמה, המכילה גם טי-פוסים קאנוניים וגם לא-קאנוניים.

צורכי ספרות הילדים העברית מולאו גם הם בתחילה על ידי תרגומים, ובמבחר שהעדיף כמובן יצירות קאנוניות. כמעט עד לאמצע שנות ה-30 יצאו עדיין ספרים עבריים לילדים במרכזים האירופיים (אחרי סגירתו של המרכז באודסה נדפסו ספרים אלה ויצאו לאור בווארשה, ואחר-כך בברלין ובפראנקפורט על גר (מאין). עם זאת, כבר בתחילת התקופה הישראלית נעשו נסיונות להוצאת ספרות ילדים וגם למיסודה באמצעות כתיבת. אבל רק עם התחלת הופעתו הקבועה של השבועון 'דבר לילדים' (1936) אפשר לומר שנוצרה במה של ממש לספרות הילדים העברית הישראלית. מחקר יסודי של התכונות הספרותיות של החומר שהתפרסם בשבועון זה (ובחלקו אחר כך בפורמאט של ספרים) היה מלמד אותנו הרבה גם על אופי הקורלציות בין ספרות זו לספרות הקאנונית למבוגרים של בני דור ה-50 וה-60 שגדלו עליה.

השפעה מכרעת על אופייה של חלק מספרות הילדים מהגיל הרך היתה לספרות הילדים הרוסית. המ-שוררים של שנות ה-20 וה-30 תרגמו ועיבדו ספרים של מארשאק ושל צ'וקובסקי, למשל (או שילבו קטעים משלהם ביצירותיהם המקוריות [למשל, 'טלפון' של צ'וקובסקי משובץ כפרק בעלילות מיקי מהו' לשלונסקי]). אחת הדוגמאות הבולטות להשתלה של נורמות רוסייות בספרות הילדים היא ההשתלטות הכמעט מוחלטת של משקל הטרוכיאוס המרובע על שירת הילדים העברית כמעט עד היום, אף על פי שאין זה משקל נוח במיוחד לעברית בהברה הישראלית.

ניתוח האיננונטאר של ספרות הילדים אינו פשוט. מצד אחד יש לראות את ספרות הילדים כחלק מהספרות הקאנונית. למשל, ספריו המוקדמים של נחום גוטמן ('החופש הגדול או תעלומת הארגונים', 'ביאטריצה') וכן כמה מספריה של לאה גולדברג ('ניסים ונפלאות', 'ידידי מרחוב ארנון') הם בפירוש ספרות ילדים קאנונית מובהקת. אבל מצד שני משקף חלק מספרות זו נורמות ש'רדו' בספרות הקאנונית, ומתעוררת השאלה אם לראות ביצירות כאלה חלק אינטגרלי מהספרות הלא-קאנונית או המשכים אפיגוניים (או אחרים) של הספרות הקאנונית. נוסף על יחסים ספרותיים מובהקים אלה יש להביא בחשבון גם אידיאולוגיות "חינוכיות" ביחס לספרות הילדים, שמילאו (וממלאות) תפקיד נכבד בעיצובה של ספרות זו. אמנם הסלקציות של הרקע והתמות, העיצוב הלשוני והטון הדידאקטי יכולים להיתפס מבחינה ספרותית מובהקת

עדיין אין פירושה שנוצר עיסוק בספרות ילדים במושגים של ביקורת או של מדע הספרות.

הכרחי של ספרות "מודרניסטית" בספרות העברית עד היום, במידה רבה בהשפעתו הישירה של עגנון.

3.2. הספרות הלא-קאנונית למבוגרים
הספרות הלא-קאנונית (למבוגרים) זוכה בעניין הולך וגובר במדע הספרות, אבל מקומה בהיסטוריות מקורבלות של הספרות כמעט שאינו נזכר. טבעי שלא הוסבה תשומת לב לספרות זו בביקורת הקלאסית של הספרות העברית. כאמור, במשך תקופה ארוכה למדי שימשה ספרות יידיש כמערכת הלא-קאנונית של הספרות העברית. אבל גם אחרי הניתוק מספרות יידיש מנע מיבנהו של קהל הקוראים העברי היווצרות של ספרות לא-קאנונית. אבל ככל שגדל קהל הקורא עברית כמעט בלעדית (או לגמרי בלעדית), התחיל לגדול הצורך לספק לקהל זה לא רק סוג אחד של ספרות. צורך זה סופק בדרך כלל על ידי תרגומים, אם גם די בצמצום, ורק בזאנרים אחדים. למשל, רומאן רומאנטי עוד יכול היה להיתרגם ולהיכלל בסדרות המ-קובלות (כגון ספרי ויקי באום או סומרסט מום), אבל רומאן בלשי, ספרי מתח ואימה, ארוטיקה ופארנ-גראפיה, כמעט שלא היו בנמצא עד הנסיונות המעניינים, המקוריים והמתורגמים, בשנות השלושים.¹⁴ משנות ה-50 ואילך גדלה מאוד התוצרת של הספרות הלא-קאנונית המתורגמת (ההוצאות ספרים אחדות, כגון "מזרחי", התמחו בספרות זו), אבל רובה נשאר ספרות מתורגמת.

מה גודל האיננונטאר של הספרות הלא-קאנונית העברית, איך התפתחה, מה תכונותיה של ספרות זו בעברית, מהו סוג הקהל שצרך אותה בתקופות השונות, ושאלות נוספות רבות מחכות למחקר שיוכל להשיב עליהן.

3.3. הספרות לילדים (קאנונית ולא-קאנונית)

אין לזהות אוטומאטית ספרות ילדים עם ספרות לא-קאנונית, למרות הצד השווה ביניהן: מיעוט העניין של ביקורת הספרות (וגם של מדע הספרות) באופיין וב-התפתחותן.¹⁵ מבחינה ספרותית, ספרות הילדים מגלה

¹⁴ במחקר של הסיפור הבלשי והסנטימנטאלי בשנות ה-30 בארץ-ישראל החלו באחרונה לעסוק זהר ויעקב שביט, במסגרת סמינאריון מ.א. על מיבנה היחסים בתוך הרב-מערכת של הספרות שקיימנו, גדעון טודי ואני, בחוג לתורת הספרות באוניברסיטת ח'אביב. יש לקוות, שעם השלמת מחקרם יתרחבו ידיעותינו על ספרות כמעט-שכוחה זו.

¹⁵ התעוררותם של סוציולוגים ומחנכים לעיסוק מקיף יותר בספרות ילדים, ובכלל זה גם עבודות חצי-ביקורתיות על ספרות זו (כגון עבודת הדוקטור של אוריאל אופק [2], או ספריו המעניינים האחרים בנושא זה [א2], [ב2])

ה־40 נעשו ברובם מרוסית, גרמנית ופולנית. גם עיקר המגע עם כל ספרויות העולם האחרות נעשה בדרך כלל באמצעות הספרות המתורגמת בתוך הספרויות האלה (למשל, תרגומים מספרות צרפתית לרוסית/פולנית; מספרויות סקאנדינאביות לרוסית/גרמנית).¹⁶ ואף על פי שמשנות ה־40 גדל מספר התרגומים הישירים מאנגלית, המשיכה הסלקציה של התרגומים האלה להיות בעיקרה מותנית בנורמות שחפפו במידה רבה את הספרות הרוסית הסובייטית. באותו האופן, גם אופיו הלשוני של התרגום עצמו היה קרוב יותר להיות תרגום מרוסית מאשר תרגום מאנגלית, אפילו בשעה שכנראה נעשה ישר מהמקור! רק משנות ה־50 ואילך מתגברת האוריינטציה האנגלו-סאקסית, ורוב המגע עם ספרויות העולם מתחיל להיעשות דרך הצינור של הספרות המתורגמת לאנגלית, שהיתה הרבה פחות בין-לאומית באוריינטציה שלה מהספרות המתורגמת הרוסית-גרמנית-פולנית.

(3) היא תפקדה, מתקופת ההשכלה ואילך, כאחד האמצעים לגיבוש נורמות לשוניות-ספרותיות, ובמובן זה היתה חלק בלתי נפרד מהספרות המקורית ממש. מה גם שהלק ניכר מ"התרגומים" היו למעשה עיבודים "על פי" טקסטים לועזיים. אבל גם בעשורים הראשונים לתקופה הישראלית (כשמדיניות העיבודים שרדה רק בספרות הילדים ובספרות הלא-קאנונית) הוסיף התרגום לשמש — לפחות לכמה זרמים ספרותיים בולטים — אמצעי להתמודדות עם לשון הספרות, ליצירה חדשה ולהגמשה של הלשון לצורכי הספרות היפה. דבר זה התבטא בין השאר בהתעלמותה של הספרות המתורגמת מנורמות לשוניות שנתגבשו בספרות המקורית ובלשון שמחוץ לספרות; כלומר: התרגום המשיך את מדיניות "היצירה החופשית" של הלשון. מדיניות זו סייעה אמנם במידה רבה מאוד להתפתחותן של הספרות והלשון העברית ולהעשרתן, אבל הפכה להיות פגיעה של ממש ביצירות המתורגמות, מפני שלמעשה לא ראתה אותן כמטרה, אלא רק כאמצעי עזר ליצירת ספרות. במילים אחרות: מצב זה העלה את חשיבותה של הספרות המתורגמת, אבל פגע ביצירות המתורגמות. המשכים למדיניות זו יש לראות עד היום אצל לא מעט מתרגמים והוצאות ספרים.¹⁷

¹⁶ עובדות ברורות על דרכי המגע של הספרות העברית עם ספרויות סקאנדינאביות, בתיווך הרוסית והגרמנית, יוצגו בפיליולוגרפיה אנאליטית מוערת וממופתחת, שאני עוסק בחיבורה בשיתוף עם מר פרדי רוק (תפורסם ב'הספרות').
¹⁷ יש להניח, כמו כן, ש"המשכים" אלה נוטים להיות דומים לכל סוג של "המשכים". כלומר, אין להם ממש אותו אופי ואותה פונקציה כמו לתופעה הראשונה, אלא הם משמרים רק חלק ממנה, ויש בהם אלמנטים של פישוט או אפילו "דרדור".

כ"איבון" וכ"שימור" של תכונות משלב היסטורי קודם של ספרות קאנונית (ואפשר אז להסביר, שתופעות אלה קרו מפני שספרות הילדים היא מערכת שולית ביחס לספרות המבוגרים). אבל מצד שני נגרמו התופעות האלה (או לפחות נתחזקו ביותר) על ידי אידיאולוגיות-מראש לא ספרותיות ביחס לאופייה הרצוי של ספרות הילדים.

גוש נוסף של ספרות ילדים הוא ספרות המתח, ההרפתקאות והאימה, שיש בה קירבה רבה (או חפיפה גמורה) לתכונות של הספרות הלא-קאנונית. אחד הראשונים בתחום זה היה יגאל מוסינזון, שלספרי "חסמב"ה" הראשונים שלו (1950) היה אפקט כמעט שערורייתי בזמנו (תגובת ההורים או היתה דומה לתגובה נועמת של כל קהל "משכיל" על ספרות לא-קאנונית "נמוכה"). אבל בעקבות "פריצת הדרך" של מוסינזון נפוץ מאוד סוג זה של ספרות ילדים, ובייחוד רטרופקטיבה "זו" מוסינזון עצמו (כזונתי לספרים הראשונים של סידרת "חסמב"ה") לתחום-גבול שבין ספרות ילדים קאנונית ולא-קאנונית.

3.4. הספרות המתורגמת (קאנונית ולא-קאנונית)

בספרות העברית תפסה הספרות המתורגמת מקום חשוב במיוחד לפחות משתי סיבות: (א) בגלל כמותה המועטה יחסית של התוצרת הספרותית המקורית, בהשוואה לספרויות של עמים גדולים (ובכך זהה לספרות העברית לכל ספרות של "עם קטן"); (ב) בגלל אופייה של הרב-מערכת של הספרות העברית גם בתקופה הישראלית, שרק מעט מעט התחילה להיעשות "מלאה" ממש.

הפונקציות של הספרות המתורגמת בספרות העברית הישראלית היו:

(1) היא מילאה תפקיד של "מילוי החסר", כלומר: את הצורך של קוראי עברית בספרות יפה. מבחינה כמותית טהורה, היתה ספרות זו חלק מכריע מהספרות בכללה. במאה שלנו אמורים הדברים לא רק בספרות הקאנונית למבוגרים, אלא לא פחות מזה גם בטיפוסים הספרותיים האחרים: ספרות ילדים וספרות לא-קאנונית לסוגיה, שדווקא בהן היה החסר הבולט ביותר.

(2) היא מילאה תפקיד של צינור מרכזי להיווצרות מגע עם ספרויות אחרות. באמצעות התרגום חדרו נורמות ספרותיות זרות אל תוך המערכת הספרותית העברית, ותפקיד זה הלך וגדל, כנראה, ככל שהספרות העברית נעשתה אוטונומית יותר, וככל שנחלש המצב של רב-לשוניות. אף על פי שאין בידינו נתונים מספריים (וגם לא כל מחקר מכין בתחום זה), נראות העובדות בתחום זה באופן גס כך: התרגומים עד שנות

רק באמצעות תרגום, ובכמה תקופות גם לא בעיקר באמצעות תרגום, ועל כן יש להימנע מלהסיק מסקנות פזיזות. למשל, נורמות של שירה רוסית חדרו לשירה העברית בדרכים רבות, ובשלבם דיאכרוניים שונים: הדירה של נורמות רוסיות הולכת וגוברת מתקופת ההשכלה ברוסיה לתקופת "התחייה", ונמשכת עם דור שלונסקי. שיריו המקוריים של שלונסקי, המשקפים הרבה נורמות שיריות רוסיות — החל בשכבת הצליל וכלה בתמאטיקה — יכלו לשמש צינור למגע ולהשפעה לא פחות מקובץ התרגומים 'שירת רוסיה' שיצא לאור ב-1942 (הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר), שיוזם לו השפעה רבה על כל משוררי דור ה-40, או מהעבודים של שירה רוסית בעברית (כגון לילדים). על כל פנים ברור שהתעלמות מהספרות המתורגמת והצמצמות לספרות המקורית בלבד עלולה לגרום לליקויים קשים בהבנה ההיסטורית. עניין (ב) עודנו בשלבי מחקר התחלתיים בלבד (ראה הערה 18).

חוסר הידע המדויק גם מונע מלקבוע באיזו מידה הספרות העברית הישראלית התנהגה, או מוסיפה להתנהג, כרב-מערכת ספרותית חסרה, או באיזו מידה התהליך ההדרגתי של האוטונומיזציה איפשר (מאפיין שר) לה ליהפך לרב-מערכת "מלאה". והוא הדין בתהליכי המגע: האם נורמות מסוימות חדרו לספרות העברית תהילה באמצעות הספרות הלא-קאנונית (כפי שקורה לעיתים קרובות בספרויות אחרות), ורק אחר כך הועברו לספרות הקאנונית (וכנ"ל: אולי באמצעות ספרות הילדים)? האם נוצרו נורמות חדשות במערכת הלא-קאנונית או בספרות המתורגמת, שהוחדרו אחר כך לספרות הקאנונית המקורית? אלה הן שאילות מכריעות בהיסטוריה של כל ספרות, אבל לגבי הספרות העברית הישראלית אין לפי שעה אפשרות להשיב עליהן תשובה מניחה את הדעת.

4. האספקטים ההיסטוריים בהתקדם עקרוני בפרק הקודם (3). ניסיתי להציג את הספרות העברית הישראלית לפי חתך של סוגי האינטונטאר שלה. בפרק זה אנסה לסכם כמה אספקטים היסטוריים מרכזיים (שחלקם כבר נזכר לעיל) בהתקדם עקרוני. אדון בעניינים הבאים: (1) התפתחות הז'אנרים. (2) תחומי המגע והזרמים הספרותיים בהשוואה לספרויות אחרות. (3) אספקטים סוציו-ספרותיים בקיום ההיסטורי. (4) הנחות סיכום על ההתפתחות בדיאכרוניה.

4.1. התפתחות הז'אנרים קבעתי לעיל (3.1), שלא היתה הפיפה בהתפתחות של הז'אנרים בספרות העברית הישראלית. התפתחותה של הפרוזה היתה איטית, מאוד בלתי מובהקת, ומהלכה עדיין אינו ברור. לעומת זאת השתנתה השירה

למרות מקומה הבולט-יהיסת של הספרות המתורגמת בספרות העברית (לפחות בהשוואה למקומה בספרויות אחרות, "עשירות" ממנה), אין בידינו לא רשימת אינטונטאר אנאליטית של ספרות זו ולא שום מחקר ממשי המתאר אותה בין מבחינה א-היסטורית ובין מבחינה היסטורית.¹⁸

3.5. היחסים בין המערכות הספרותיות השונות

הידע החלקי על רוב המערכות הספרותיות מחוץ למערכת של הספרות הקאנונית (למבוגרים) אינו מאפשר לפי שעה לקבוע באיזו מידה היו יחסי גומלין בין המערכות השונות, ואיזה אופי נשאו יחסים אלה. אובדן המערכת הלא-קאנונית עם הניתוק מספרות יידיש לא גרם מנייה וביה להיווצרות תחליף בצורת ספרות לא-קאנונית בעברית, מה גם שניתוק זה לא נעשה בבת אחת; והעיקר: תודעת ייחודה של העברית לספרות קאנונית בלבד היתה מושרשת במסורת ארוכה כל כך, עד שספק אם אפשר בכלל לדבר על השתחררות ממנה אפילו היום. על רקע זה יש לקבל כנראה את ההנחה, שחסרונה של ספרות לא-קאנונית בספרות העברית הישראלית חיוק במידה רבה עוד יותר מקודם (כשאפשר היה לדבר על "היוזן חוזר" מספרות יידיש) את האופי "המשכילי", "הרציני" (ואולי הסטרילי?) של הספרות הקאנונית. הנחה זו מתבססת על תזה כללית, הרואה את הפונקציה של הספרות הלא-קאנונית לגבי הספרות הקאנונית כקאטאליזטור, המעורר להתמודדות ספרותית (מצב בולט ביותר במאה ה-19). אבל נחוץ לנו תיאור מדויק של היחסים, כפי שהם באים לידי ביטוי בספרות עצמה ובפעילות הנלווית אליה — הביקורת, דעת הקהל וכיו"ב. הוא הדין לגבי היחסים בין הספרות למבוגרים והספרות לילדים.

גם היחסים בין הספרות המקורית לספרות המתורגמת אינם ברורים בדייקנות. אפשר לדון ביחסים אלה, כאמור, לפחות משני אספקטים: (א) הפונקציה של הספרות המתורגמת כצינור למגע בין ספרויות; (ב) אופייה של הספרות המתורגמת בהשוואה לספרות המקורית מבחינת חפיפת הנורמות ביניהן. לעניין (א) אעיר, שהמגע עם ספרויות אחרות אינו מתרחש

¹⁸ יש לקוות, שמצב זה של חוסר ידע ישנתה עם התקדמות העבודה במסגרת פרויקט מחקר על הספרות המתורגמת לעברית, המנוהל על ידי מטעם הקתדרה לתרגום והמכון לחקר הספרות העברית ע"ש בניציון כ"ץ באוניברסיטת תל-אביב. פרויקט זה יעבד אינטונטאר אנאליטי בשלבים לתקופה הישראלית, וינתה אותו מבחינת הפואטיקה ההיסטורית. העבודה המרכזית בפרויקט היא לפי שעה חיבור הדוקטוראט של גדעון טורי "נורמות של תרגום לעברית בשנים 1930—1945", שהוחל בשנה זו.

צמות הדראסטית בידיעת הרוסית ובואה של האנגלית במקומה — כל אלה יצרו מגע הולך וגדל עם הספרות האנגלו-סאקסית, מצב הנמשך גם היום. לעומת זאת המגע עם הספרות הצרפתית היה שולי לחלוטין.

מבחינת הזרמים הספרותיים יש לקבוע, שהמגע עם הספרויות הזרות לא גרם בהכרח לחפיפה ב"תקופה" או ב"זרם" בין הספרות העברית לספרויות אלה. עובדה זו בולטת בכל תקופותיה של הספרות העברית, ונוכל לסכם שוב בקצרה את העניין הזה למן תקופת ההשכלה.

בתחילת תנועת ההשכלה העברית ניכרת זיקה אל הרומאנטיקה הלאומית, כמו ברומאנטיקה האירופית, אבל בעת ובעונה אחת גם אל הקלאסיציזם והראצינאליזם. מאוחר יותר, בשנות ה-60—70 של המאה ה-19, יצרה המעורבות הלאומית מגע עם השירה הפאטריוטית-לאומית הרוסית בת הזמן (כגון נקראסוב), אבל האנטי-תזה לשירה פשטנית זו (בעברית), אנטיתזה שבאה לידי ביטוי בדור ביאליק, לא התפתחה בכיוון לסימבוליזם כמו בשירה הרוסית, אלא יצרה, כפי שכבר הבהיר בנימין הרושובסקי, מגע עם הרומאנטיקה הרוסית דווקא (לרמונטוב, פושקין, טיוטצ'ב ופוט), וכל המגע שלה עם הסימבוליזם הרוסי בן הזמן (איבאנוב, פרויסוב או ביילי) התבטא בהבלטת המאטריצה השירית (צורות סטרופיות) אצל משורר כמו טשרניחובסקי וממשיכיו. נראה כאילו רק בספרות העברית הישראלית, בשנות ה-20, נוצר מגע בוז'ומני עם הזרמים המודרניסטיים (בשירה), אבל גם מגע זה לא היה בוז'ומני ממש, כי זרמים אלה כבר עברו למעשה את תקופות השיא שלהם באירופה. זו כנראה גם הסיבה לכך שלא השתלט זרם מסוים, אלא היתה השפעה לכמה זרמים בעת ובעונה אחת: אמנם בעיקר לפוטוריזם ולאקספרסיוניזם, אבל גם לסימבוליזם הרוסי המאוחר (נוסח בלוק), לאקמאיזם (כגון בשירת רחל) או לכל אלה יחד בצירוף הרומאנטיקה (כגון בשירת לאה גולדברג). ואם אצל אברהם שלונסקי אפשר עוד "לגלות" באופן "מובהק" קירבה ל"איזם" מסוים, הרי אצל אלתרמן כבר אין הדבר פשוט וחד-משמעי. מכל מקום, בשום תקופה שאחרי שנות ה-20 לא נוצרה אפילו "כמעט בוז'ומניות" במגע עם הזרמים בני הזמן בספרויות האירופיות: כשמופיע דורם של זרמי-עמית-אביון, אין הוא בוז'ומני דווקא לשנות ה-50 המאוחרות, אלא מקיים במוצהר גם זיקה לשנות העשרה והעשרים: אלוה לאסקר-שילר, רילקה, אודן, אַליוט (ובשירה העברית — דוד פאגל). בפרוזה, אם נתעלם ממקומו המיוחד של עגנון בפרשה זו (ראה לעיל, 3.1), מתקיים שמץ של בוז'ומניות בנסיונות של שנות ה-40, אבל בעיקר בפרוזה המודרניסטית של שנות ה-50.

באופן מובהק, בחילופים ברורים כמעט בכל המרכיבים של הטקסט הספרותי. היא קיימה מגע הדוק הרבה יותר עם השירה האירופית בת זמנה, אם גם ברור שהתפתחותה הספציפית הוכרעה בראש ובראשונה על ידי התנאים הפנימיים. מעניין, שגם מבחינה כמותית היתה "התוצרת" השירית רבה הרבה יותר מזו שבפרוזה, ובפרוזה עצמה עולה מספר הנובלות והסיפורים הקצרים על מספר הרומאנים. הסיבות לשיעורים אלה הן שונות, אבל בלי ספק יש לצד הכלכלי תפקיד מכריע בכך. ויאמר בלתי מפותח כמעט לגמרי, אף על פי שהתחיל להתקיים כבר מתחילת הרנסאנס העברי במאה ה-18, הוא הדראמה. מחנות של סופרים ישראלים החלו להיות מוצגים ממש בתיאטרון הישראלי לקראת סוף שנות ה-40, ורק בשנים האחרונות אנו רואים את התחלת הפריחה של הדראמה כזיאנר עצמאי, משוחרר מדגמים של זיאנרים אחרים, בין השאר בתחום הלשוני (ניסים אלוני, חנוך לוין).

4.2. תחומי מגע והזרמים הספרותיים כאמור, עד הספרות העברית הישראלית היתה הספרות העברית בסימביוזה עם ספרויות אחרות: יידיש וגם רוסית (הסימביוזה עם הרוסית היתה שונה מזו שעם יידיש, אבל אין כאן המקום לבידור עניין זה). עם ההתפרקות ההדרגתית של הרב-מערכת המדומה הזאת של ספרות "יהודית", המשיכה כמובן הספרות העברית לקיים מגעים עם ספרויות אחרות, ובראש ובראשונה עם אלה שהתפתחה בקירבתן התרבותית. המגע עם הספרות הרוסית היה חזק במיוחד הרחק עד סוף שנות ה-40 — בספרות הקאנונית והלא-קאנונית כאחד. מגע ספוראדי, אבל כנראה חשוב, היה עם הספרויות הסקאנדינאביות (לפחות עד אמצע שנות ה-30; תחילה באמצעות הספרות הרוסית, ואחר כך באמצעות הספרות הגרמנית — וראה הערה 16 לעיל): תחילה עם האימפרסיוניזם (האמסון, באנג, יאקובסון, אוב-סטפלדר), ואחר כך עם הניאוריאליזם (כגון אנדרסון-נקסה). טיבו של המגע עם הספרות הגרמנית טעון בידור, אף על פי שברור לפחות תפקידה המתווך של הספרות הגרמנית המתורגמת כ"חלון לספרות העולם" עד מלחמת העולם השנייה. כמה שנוגע לספרות הרוסית עלי עוד להעיר, כי אחרי שנפסק המגע עם המודרניזם הרוסי, החל להיווצר מגע הדוק והולך עם הספרות הסובייטית הרוסית, בעיקר בשנות מלחמת העולם השנייה, כשחלק מהסופרים העבריים והגופים הפוליטיים שהחזיקו אותם (ראה להלן) אימצו כמעט לגמרי את הפראזיאולוגיזם הסובייטי. ההשתחררות מהמגויסות החברתית ומהפוליטיזאציה של שנות ה-40, החורבן הפיזי הקשה של המרכזים באירופה, ההצטמ-

שמאליות, הוכרעו במידה רבה על ידי גופי הפרסום הנגזרים. אופי קיצוני למדי קיבלו גופים אלה בשנות ה-40 (בערך 1940—1950), כשהוכתבו נזרמות "ודאנוביסט" יות" ממש לספרות המקורית.

מסיבות פוליטיות וחברתיות, שאיני יכול לנסות להסבירן, החלו בסוף שנות ה-50 לצמזם כתבי-עת שלא נתמכו על ידי גורמים פוליטיים או ממלכתיים, והם איכסנו את הספרות החדשה: 'קשת', 'לקראת', 'עכשיו' ו'יכנו' ועוד. גם הוצאות הספרים השמאליות שינו במידה רבה את מדיניות הפרסום, וערכו כמכתבי-נזרמות ויוצרות-קונצנזוס ירד בהרבה. ירידה זו היתה בלי ספק כרוכה גם בירידת ערכה החברתית של הספרות בכלל, מה שהחליש את העניין הרחב בספרות, יחסית לתקופה הקודמת.

מעטים הנתונים המחקריים על הצריכה הספרותית, אבל ברור שבשום תקופה לא יכלה הספרות העברית לפרנס את סופריה, למרות התפוצה הרבה יחסית של הספר הקאנוני. גם תפוצת הספרות הלא-קאנונית בשיאה (שנות ה-30) לא יכלה לפרנס את כותביה למרות הגידול העצום באוכלוסיה היהודית בישראל בשנים 1948—1955, לא גדלה תפוצת הספר באופן משמעותי, בין השאר כנראה בגלל השימוש החיצוני בלבד של הלשון העברית אצל מהגרים, וירידת הקריאה בעברית אפילו אצל ילידי הארץ.

4.4. הנחות סיכום על ההתפתחות בדיא-כרוניה

במבוא למאמר זה (לעיל, 1) תיארתי את שתי תכונות היסוד במיבנה של הספרות העברית עד לתקופה הישראלית החדשה. מה הוא אפוא מצב העניינים בתקופה הישראלית?

(א) במה שנוגע לרבות-טריטוריאליות קבענו, שהספרות העברית הישראלית הפכה באופן הדרגתי למרכז-עיקרי של הספרות העברית, ומשנות ה-40 ואילך הפכה כנראה למרכז הבלעדי (אם נתעלם מהשרידים של הפעילות הספרותית העברית בארה"ב).²⁰ אפשר לומר, שהטריטוריה החדשה הצילה את הספרות העברית מכליון גמור, אחרי שעליית השימוש בשיפות אחרות והשתחררותה של יידיש מהסימביוזה עם העברית לא הותירו כמעט מקום לספרות עברית במקומות אחרים מאשר בארץ. באופן כזה נעלמה למעשה

4.3. אספקטים סוציו-פרותיים בקיום ההיסטורי

מיבנהו של הקהל העברי (מבחינת גיל, מין, השכלה, הרגלי קריאה), תנאי הקיום של הספרות והסופרים, דרכי תפוצת הספרות, הפונקציות החברתיות והפוליטיות של הספרות, היחס של המיינסטream הפוליטי אל הספרות העברית — כל אלה הם נושאים חשובים לגבי הקיום ההיסטורי של הספרות העברית הישראלית. לצערנו, אין אפילו התחלה של מחקר ממשי בנושאים האלה, ובסעיף זה כוונתי להעיר רק הערות אחרות על תנאי קיומה של הספרות.

זמן רב למדי בתקופת התחייה החזיקה הספרות העברית מעמד הודות לאומץ רוחם והקרבתם של יחידים (סופרים או קבוצות סופרים שהוציאו לאור יצירות ספרות באמצעים דלים) או הודות לתמיכתם של מצנאטים, כגון סוחר התיאטרון ויסוצקי או סוחר היערות אברהם יוסף שטיבל, שקיימו בכספם הוצאות ספרים וכתבי-עת. פטרונות כלכלית זו איפשרה הרבה מפעלים ספרותיים חשובים, שההכנסה הזעומה מהספרות העברית לא היתה מאפשרת אותם לעולם. היא היתה פטרונות אפוליטית, ולא התערבה בנזרמות הספרותית של מדיניות ההוצאה הספרותית.

בארץ ישראל עצמה המשיכה תמיכה זו להתקיים זמן מסוים, אבל לקראת השליש האחרון של שנות ה-30 אפשר לראות, שהמיינסטream ההסתדרותי ותנועות השמאל כבר מחזיקים בידם את רוב הפעילות הספרותית, לפחות של הספרות הקאנונית.¹⁹ עובדה זו נתנה בידי הגורמים הפוליטיים האלה כוח רב לקבוע מדיניות של פרסום, של תרגום וגם יכולת עצומה להכריע את הקונצנזוס ביחס לנזרמות הספרותיות (בכלל זה מעמדם של סופרים אינדיבידואליים). הם החזיקו עיתונים יומיים, שבועונים לילדים, כתבי-עת, הוצאות ספרים ומועדונים ספרותיים, שיכלו לתת חיזוק לסופרים או להתעלם מהם. הם יצרו גם קהל קוראים גדול ומאורגן על ידי שיטות הפצה מאורגנות בקיבוצים ובמקומות עבודה (בעיקר בשיטת החתימה השנתית). רק על רקע זה של הפוליטיזאציה של האמצעים החומרניים של הספרות אפשר להבין את החיקתם-לשוליים של משוררים כמו אלכסנדר פן (שנעשה פעיל במפלגה הקומוניסטית), אורי צבי גרינברג (שנצטרף לימין הרביוניסטי) או יונתן רטוש. תוכניות הלימודים בבתי הספר, ועוד יותר מזה הומר הקריאה החי שהגיע לנוער בתנועות הנוער, שרובן היו

²⁰ יוסף האפרתי מעיר לי, שחלק מאותם "המשכים אפיגוריים" של ההשכלה-חזית-ציון שהיגרו לארה"ב (ראה לעיל, 1.1. והערה 5) שבו והיגרו לישראל לפניו או אחרי הקמת המדינה, כך נתבטל, אפשר לומר, גם אותו עיקרון של "היזקקות לטריטוריה אחרת" של השוליים הספרותיים, שאיפיו את ההיסטוריה של הספרות העברית בתקופות קודמות אחרות.

¹⁹ יעקב שביט מעיר לי, שחלק ניכר ממחברי ספרי הבלשים וההרפתקאות, אם לא כולם, ואולי גם המו"לים שלהם, היו שייכים דווקא לימין הרביוניסטי. אם עובדה זו נכונה, הרי אם נצרפה לכך, שגם שירה "לאומית" אפיונית הצטברה דווקא בחלק זה של האוכלוסיה, מזדמן תחך סוציולוגי מעניין של הספרות העברית הישראלית.

טגוריה זו. על כן קל להראות לא רק אצל שלונסקי או פן את הסובסטרטט הלשוני הלא-עברי, אלא גם אצל אלתרמן, רטוש (ידידי ורוסית!), גלבווע, זך, פגיס, ריבנר וכו' וכו'. עם זאת ברור, שלא כל "גילוי" של מצב כזה מחייב להניח שהוא מכריע לגבי מצבה של הספרות. קרוב הרבה יותר למציאות לקבוע, שההיחלצויות בת-חומים השונים היו — ועודן — תהליכים איטיים ומ-מושכים, אבל ברורים ובטוחים, המתבטאים בשיעורים שונים בתחומים הספרותיים השונים. תה-ליכים אלה מואצים כנראה לקראת סוף שנות ה-60 ות-חילת שנות ה-70, אבל עוד מוקדם לטפל בתקופה זו.

ועוד: הן מסיבות של מסורתיות ולאומנות לשונית, והן מסיבות של שמרנות ספרותית והיצמדות לדגמים סג-נוניים "כנתינתם מסיני", רחוקה הספרות העברית — גם באותם מקומות שיש בהם "היחלצות" — מלהתקרב ממש למצבה של הלשון העברית הישראלית שמחוץ לספרות, ועל אחת כמה וכמה רחוקה היא מלעשות בלשון חדשה זו שימוש ספרותי. כלומר, גם מי שנוגד בארץ, גדל בארץ ושפתו המרכזית היחידה היא עברית אינו הופך על ידי כך להיות צרכן ממילאי ואוטומאטי, בתור סופר, של המציאות הלשונית החדשה. ההגבלות של הנורמות הספרותיות היו תמיד, בכל ספרות ש-בו-עולם, חזקות הרבה יותר מ"טבעיות לשונית מלידה". קל והומר שהתפתחותה של הלשון הישראלית היתה די-נאמית ודראסטית כל כך, עד שלא הספיקה הספרות לעכל אותה, אלא שגם במקום שהיתה נטייה לעיכול כזה, היא היתה מתוננה למדי. ואם נוסף על זה את השפעתו של עגנון דווקא על סופרי שנות ה-60, השפעה שהחזירה את הגלגל אחורנית, נוכל להבין עד כמה התהליך של "אוטונומיזציה" ו"ישראלואציה" הוא מייגע ונפתל.

(ג) סימנים ל"התמלאות" של הרב-מ-ערכת החסרה. בסוגיה זו מתייחסת "התמלאות" אל הספרות המקורית בלבד, שהרי הספרות המתורג-מת קיימה מעצם טיבה, כפי שהצבעתי לעיל, תפקיד של "מילוי החסר" מתחילת בריאתה. אם נתבונן אפוא בספרות המקורית נמצא, שהמערכת שהתמלאה ביותר היא זו של ספרות הילדים, בכל הטיפוסים של ספרות זו. לעומת זאת ראינו, שספרות לא-קאנונית למבוגרים אינה קיימת עד היום באופן ממשי בספרות העברית, אף על פי שאפשר לראות התחלות ונסיונות בתקופות שור-נות. כאמור, ההתחלה הנמרצת והמדעית ביותר היתה בשנות ה-30. וכאמור, אין לפי שעה בידינו כל מידע, אם התחילו להתקיים יחסי גומלין בין נסיונות אלה לספ-רות הקאנונית או לא. וכן: האם יש בכלל סיכוי שתיווצר ספרות לא-קאנונית בעברית, שתכריח את הספרות הקאנונית להתמודדות, או שבגלל התנאים המיוחדים של הספרות העברית כ"ספרות קטנה" היא תוסיף להיות מערכת חסרה, או חסרה חלקית? גם על שאלות אלה אין

התפיפה בין מצבו הגיאוגרפי של העם היהודי לבין מצבה של הספרות העברית, כפי שהיה (באופן גס) בדור-רות הקודמים: הספרות העברית הפכה להיות הד-טרי-טוריאלית, נתלתו של העם היהודי-יש-ראלי בלבד, ואילו העם היהודי הלא ישראלי אינו נוקק כלל לספרות העברית. כמו שהפסידה הספרות העברית את מיליוני קוראיה הפוטנציאליים באירופה בת-קופה שבין שתי מלחמות העולם, כן הפסידה לפי שעה את המיליונים הפוטנציאליים בארצות-הברית, והפכה אפוא למה שנהשב "ספרות נורמאלית": ספרות חד-לשונית של עם החי בטריטוריה אחת וההופך בהדרגה להיות חד-לשוני.

תוצאות העובדה הזאת וכל מה שצריך בהן שונות ובכיוונים שונים; אבל אם ניצמד לדיוננו במבוא, נוכל לקבוע בספרות העברית הישראלית:

(ב) היחלצות הדרגתית מהמצב של רב-מערכת ספרותית ולשונית מדומה ומעבר אל רב-מערכת ספרותית ולשונית אוטונומית. התפתחות זו נעש-תה הן בשלבים והן בקפיצות (ואולי אצל סופרים אחר-דים, כגון עגנון, לא נעשתה כלל), ולא בהכרח במידה שווה בכל המרכיבים של הטקסט הספרותי או בכל המערכות הספרותיות. היטשטשות הזיקה לספרויות ה-רות שהיו ב"מערכת המדומה" חלה מהר יחסית, אבל לא כל הנורמות שנבראו כתוצאה מקיומה של רב-מערכת מדומה זו סולקו אוטומאטית עם היטשטשותה של הזיקה. למשל, קבענו לעיל שתודעת הסטאטוס הקאנוני של הספרות העברית עוד החריפה אחרי הניתוק מספרות יידיש; כלומר: סביר לראות בתופעה זו דווקא התאבנות של מצב קודם, ולא השתחררות ממנו. ועוד: אוטונומיזציה במרכיבים "גלובאליים" של הספרות מתרחשת מהר יחסית, אבל התהליך במרכיבים "נמוכים" יותר של הטקסט הספרותי, כגון הלשון, עשויים להיות איטיים. זהו לכל הפחות המצב בספרות העברית הישראלית, והוא מובן למדי. שהרי אפילו פוריטאניות עברית או אנטי-יידישיות-רוסיציזם-וכו' אינם יכולים לסלק דגמי התנהגות לשונית אצל דובר. לפיכך קשה מאוד לקבוע מתי ואצל מי בדיוק יש "היחלצות" גמורה בתחום הלשוני-ספרותי מההשלכות שהיו למצב הרב-לשוניות, ובעיקר מהמשך נוכחותו הפעילה של הסובסטרטט הנור. ואפילו כשנדמה, שאין הסובסטרטט הזה נוכח בתחום לשוני בולט, כגון באוצר המלים, הריהו עשוי לצוץ בתחום בולט פחות, שהתודעה לגביו אינה חריפה (ועל כן "נוהרים" בו פחות), כגון האינטונאציה הלשונית. יתר על כן: בכל שלב היסטורי שנראית בו עבריות "עצמאית", שב גל חדש של הגירה ומעכב את תהליך האוטונומיזציה. וגם אם נרצה לקבל, שהקריטריון הבטוח ביותר הוא היוולדותו של סופר בארץ, הרי רק מיעוט קטן יוכל להיכנס לקא-

6. מרגליון, אורי. "לבעית החלוקה לתקופות בהיסטוריה של הספרות". 'הספרות', ב, מס' 1 (ספטמבר 1969), 13—5.
7. סדן, דב. "מסת־מבוא". בתוך 'אבני בדק'. הקיבוץ המאוחד, ת"א, תשכ"ב, 9—66.
8. פרי, מנחם. "האנאלוגיה ומקומה במבנה הרומאן של מגדלי מו"ס". 'הספרות', א, מס' 1 (אביב 1968), 100—65.
9. Ejxenbaum. Эйхенбаум, Борис. *Мой временник*. Ленинград, 1929.
- 9a. ——. "Литературный быт". in Ejxenbaum [9], 49—58.
10. Ejxenbaum & Tunjanov, eds.; Тынянов, Ю. Н. & Эйхенбаум, Б. М. *Русская проза. Сборник статей*. Academia, Ленинград, 1926. [= Гос. ин-т истории искусств. Вопросы поэтики, Вып. VIII.]
11. Elberling, B. V. & Bruhns, J. "Litteratur-förmedling". in *Litteratursociologi*, eds. Rosengren, Karl Erik & Thavenius, Jan. Natur och Kultur, Stockholm, 1970, 121—130.
12. Escarpit, Robert. "The Sociology of Literature". in *The International Encyclopedia of the Social Sciences*, 9. McMillan, N.Y., 1968, 417—425.
(וראה ביבליוגרפיה נוספת שם)
13. Even-Zohar, Itamar. "Aperçu de la littérature israélienne". *Liberté*, XIV, No. 4—5 (Octobre 1972), 104—120.
- 13a. ——. "Note sur la situation linguistique de la littérature israélienne d'aujourd'hui". *Liberté*, XV, No. 2 (1973), 26—31.
14. Garvin, Paul, ed. *A Prague School Reader on Esthetics, Literary Theory, and Style*. Washington, 1964.
15. Hrushovski, Benjamin. "Prosody, Hebrew". in *Encyclopedia Judaica*, 13, 1971, 1195—1240.
16. Jauß, Hans Robert. *Literaturgeschichte als Provokation*. Suhrkamp, Frankfurt a.M., 1970 (= Suhrkamp, 418).
- 16a. ——. "Literary History as a Challenge to Literary Theory". *New Literary History*, II, No. 1 (autumn 1970), 7—37.
17. Kock, Christian, ed. *Tjekkisk strukturalisme: En antologi*. Munksgaard, København, 1971.
18. Striedter, Jurij. "Zur formalistischen Theorie der Prosa und der literarischen Evolution". in *Texte der Russischen Formalisten*, I, Striedter, J., ed. Fink, München, 1969, IX—LXXXIII.
19. Tunjanov; Тынянов, Ю. Н. *Архаисты и новаторы*. Москва, 1929 (Repr.: Fink, München, 1967.)
- 19a. ——. "О литературной эволюции". in Tunjanov [19], 30—47.
- 19b. ——. "Достоевский и Гоголь (к теории пародии)". in Tunjanov [19], 412—455.
- כמובן תשובה, ואפילו לא נתונים בסיסיים היכולים לש-
מש צעד ראשון לתשובה, כגון מהי תפוצת הקריאה של
ספרות לא־קאנונית אנגלית בין ילידי הארץ (והסופרים
העבריים בכלל זה). ועוד: האם צריך להניח, שהפונק-
ציות של המערכת הלא־קאנונית מקוימות בספרות העב-
רית הישראלית על ידי הספרות הדוקומנטארית־למחצה,
היוצאת בעשר השנים האחרונות בכמות די גדולה
וזוכה לתפוצה מסוימת?
בסיכום: מפעם לפעם נראים סימנים ל"התמלאות"
של הרבי־מערכת הספרותית בטיפוסים ספרותיים שהיו
חסרים בספרות העברית, אבל סימנים אלה לא קבעו
עד כה מציאות ספרותית ברורה.
*
ההיסטוריה של הספרות העברית מחכה לחוקריה.
5. רשימת ביבליוגרפיה מצומצמת *
1. אבן־זוהר, איתמר. "לביורר מהותה והפקודה של לשון
הספרות היפה בדיגלוסיה". 'הספרות', ב, מס' 2 (ינואר
1970), 302—286.
- א1. ——. "הפונקציה של הרבי־מערכת של הספרות בהיס-
טוריה של הספרות: הרצאה בסימפוזיון בין־הוגי על
בעיות בתיאוריה של ההיסטוריה של הספרות." 'מש',
25.2.1970.
- א2. ——. "הספרות בלשון בעלת רבי־מערכת חסרה: הערות
תשובה לפאול וקסלר". 'הספרות', ג, מס' 2 (נובמבר
1971), 340—339.
- א3. ——. "ראשי פרקים לתיאוריה של הטקסט הספרותי".
'הספרות', ג, מס' 3—4 (ספטמבר 1972), 446—428.
- א4. אופק, אוריאל. ראשיתה של ספרות הילדים העברית.
האוניברסיטה העברית, ירושלים, תש"ד. (דיסטראציה)
- א5. ——. 'מטרון עד חסמבה'. מסדה, רמת־גן, 1969.
- א6. ——. 'עולם צעיר: אנציקלופדיה לספרות ילדים'. מסדה,
רמת־גן, 1970.
- א7. הלקין, שמעון. 'מבוא לספרות העברית' (רשימות לפי
הרצאות, עורכת הלל, צופיה). מפעל השכפול, האוניבר-
סיטה העברית, ירושלים, תשי"ה. (משוכפל)
- א8. הרושובסקי, בנימין. "על תחומי מדע הספרות". 'הספרות',
א, מס' 1 (אביב 1968), 10—1.
- א9. ——. "על בעיות המעברים מיסודות הסגנון ליסודות
המבנה ביצירתו של מגדלי מוכר ספרים". הרצאה
בקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ירושלים,
1965. (טרם פורסמה)
- א10. וקסלר, פאול. "דיגלוסיה, תקנון הלשון ופוריום: לקראת
טיפולוגיה של שפות כתב". 'הספרות', ג, מס' 2
(נובמבר 1971), 338—324.